

KORUNK URALKODÓ ESZMÉI

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

ASBÓTH JÁNOS

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály 1895. október 14-iki ülésén.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1896

Bocsánatkérésnek kell lenni első szavamnak e teremben, bocsánatkérésnek, hogy a székfoglalást ennyire halasztottam. Méltóztassék elhinni, nem onnan van ez, mintha csekélyleném a kitüntetést, mely engem ért, még kevésbé a tisztelet és hála hiányából a magas testület iránt, mely abban részesített és arra méltatta az egyszerű publicistát, hogy legelső tudományos testületünkbe befogadta. Ellenkezőleg, tekintetes Akadémia! A köteles skrupulózus tisztelet okozta, ha újra s újra nem mertem ide lépni, midőn a közelebbi évek politikai izgalmai, ha nem a fizikai időtől, de minden esetre megfosztottak a lelki nyugalomtól, hogysen azzal a készültséggel lépjek ide, melyről mindig tudtam, hogy csak csekély lehet, de melyről óhajtottam, hogy, ha az illustis hallgatók magaslatán nem is állhat, álljon legalább saját szerény képességem színvonalán.

És megvallom, küzködnöm kelle még egy aggodalommal. Midőn a társadalmi tudományok terén saját munkakörömhöz képest épen a koreszmékről véltem néhány szempontot kifejthetni, mely talán számot tarthatna ezen tudományos areopág elnéző figyelmére, nem zárkózhattam el a feladat nehézségei elől. Korunk eszmeharczának példáját ritkító élessége, szenvedélye, mondhatni chaosza; az összes civilizált emberiséget lázas izgalomban tartó, egymással a halálos gyűlöletig szemben álló felekezetekre szakító, minden intézményét — a legmélyebben gyökerezőtől a legmodernebbig — megrázkódtató természete: vajmi könnyen sodorhatja azt, a ki hozzászól, oly térre, melyet legalább e teremből kizárni kötelességünk. Szóval az aggodalom, hogy a tudomány, a tiszta igazság keresésének fenségét akaratlanul is a napi harc, a pártédek elfo-

gultságának szolgáására alacsonyíthatnám, hogy a magaménak előadásával sérthetném másoknak meggyőződését, vagy a mi még sokkal rosszabb, sérthetném érzületét.

De megnyugvást kerestem és leltem abban, hogy, ha valahol, akkor a tudomány körében, abban a legmagasztosabb körben, a hol az igazságot önmagáért keresik, türelmetességre tarthatok számot. Bátorítást leltem annak latolásában, hogy az olyan tudomány, mely csupa körültekintő timiditásból visszariad az élettől, elszakad korától, mert kérdéseihez hozzányúlni fél, kevés szolgálatot tehet, mert épen a legnagyobb szolgálatot tagadja meg, melyet az emberiségnek megtenni a gondolkodás és kutatás hivatva van. Bátorított a tudat, hogy ellenkező, sőt egymást kizáró felfogásuk hirdetése és vitatása nélkül nincs haladás és nincs tudomány; hogy az árral úszni könnyű, de a tudomány sem a tömeg, sem a hatalom udvaroncza nem lehet; serkentett hitem és meggyőződésem, hogy, ha nekünk a nemzeti tudomány e legmagasabb fórumán, csak ahhoz lehetne hozzászólni, csak azt lehetne kimondani, a mi már matematikai bizonyosságra emelkedett, a mi már nem lehet többé kétely tárgya, a mivel nem lehet szembe állítani ép úgy jogosult más felfogást, szóval csak azt, a miben már mindenki egyetért, a mi már közkinccsé vált, akkor a mi tudományunk meddő volna, akkor szűk eszmekörben megcsontosodva, sőt körünkéből az eszmét számkivetve, rohamosan maradnánk el a művelt nemzetektől.

De végre, tekintetes *Akadémia!* bátorított az a tudat, hogy távol áll tőlem az a szándék, hogy bántsam bárkinek tiszteletreméltó más meggyőződését vagy épen érzületét. Hanem én utoljára is csak úgy beszélhetek, a hogy én látom a dolgokat, csak azt mondhatom, a mit én tartok igazságnak. Ebbe öszültem bele. Az a jog, hogy elmondhassam mindig, mit tartok a dolgokról, volt egy harmincz éves irodalmi és politikai közpálya egyetlen czélja, egyetlen ambíciója. Megtanultam korán és tudom jól, hogy e jog biztosítására csak egy mód van: elfogadni következményeit. A támadást, a népszerűtlenséget, a gyanúsítást, a gyűlöletet, hogy ha kell. Erre mindig kész voltam, mert e joghoz ragaszkodom. De tudom e mellett, hogy egyikünk sem csalhatatlan. Legkevésbé csalhatatlan az

emberiség legmagasabb, legnehezebb problémáiban. Es irrt der Mensch, so lang er strebt! Quid est veritas? Nem tudom, hogy képes-e az ember saját erejéből az igazságot megtalálni. De érzem, hogy köteles keresni — a mit Lessing többre becsült — és érzem, hogy köteles azt, a mit igaznak tart, ki is mondani. Maga a tévtan, tekintetes Akadémia, melyet őszinte szívvvel hirdetünk, többet használ, mint az igazság, melyet hirdetni nem merünk. Jól mondja Lacordaire, a contestatio az, a mi legtöbbet használ minden új mozgalomnak. Mert csak a contestatio derítheti ki az igazságot, tisztítja meg a tévedéstől. Végre tudom, hogy az eszmék is, és különösen a társadalmi tudományok terén, olyanok, mint a szerves lények. Kínok közt születnek, hatalomra fejlődnek, elhanyaglanak. Ha végig nézünk az emberiség fejlődésén, szinte azt kell hinnünk, hogy legalább e téren nem is létesült más igazság — vagy legalább eddig megtalálni nem sikerült, — mint subjectiv, relativ vagy momentán igazság, az élő nemzedék subjectiv igazsága, az, mely épen az emberiség vagy a nemzet actualis fejlődési stádiumának legjobban megfelel. Ezen a téren minden eszme történetét megírhatjuk három szóban. Őrült vagy gonosz az első hirdető. Elfogják, börtönbe vetik, bürök-poharat nyújtának neki, megkövezik, keresztre feszítik, elégetik. Az úttörők üldözése után hatalomra jut az eszme, szent igazság, melyért az emberek halni készek. Végre ugyanez az eszme előítélet, elfogultság, babona, butaság; a ki ragaszkodik hozzá ismét bolond, hülye-vagy gonosz, sorsa ismét gúny és üldözés. Olyan a világ sora, hogy azoké az ország, a hatalom és a dicsőség, a kik csak a győzelemnek pillanatában csatlakoznak hozzá, karolják fel. Pedig, uraim, mennyivel nemesebbek az úttörők, mint azok, a kik a diadal szekerét követik! Es az idumeus *Herodesnél* vagy az élelmes *Josephusnál*, a kik a betörő idegen áradat szolgálatába állanak: mennyivel sublímabb a *makkabeusoh* conservativ erénye, az az erény, mely fentartja a nemzeteket és a fajokat, a hűség, nemcsak emberekhez, melylyel a kutya is bír, hanem az annál magasabban álló hű, ragaszkodás az eszmékhez, az apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre átszállott, hosszú századoktól megszentelt hagyományokhoz és intézményekhez, az a hűség és kegyelet, mely, ha

élni nem lehet többé a régi hitben és a régi intézményekben, akkor inkább azokkal együtt halni, romjaikba temetkezni kész: De ha ez az eszmék története, a régi eszméknek is van feltámadása, vagy, ha úgy tetszik, reproductioja. Az eszmékből sem vész el egy atom sem; új viszonyok közt, tán új-alakban és színben, új vegyalkotásban és agregatióban, de felmerülnek újra, hogy újra kezdjék régi történetüket. Mert a körforgásban, melyet haladásnak nevez az egyik, evolutiónak a másik, az emberi nem örökké keresi a boldogságot, melyet a siralom e völgyében nem lel meg soha. Mi a reform? Új baj a régi helyett. Mi a reform-küzdelem? A vérmérséklet kérdése. Az egyik úgy tartja, ezt a bajt ismerem, megszoktam, beletörődtem. Inkább tűröm, mint az újat, ismeretlen. A másik már tűrhetetlennek tartja a régi bajt, épen mert régen nyomja; jöjjön inkább az új. És az új jön, és régi lesz, és tűrhetetlen lesz, és visszajön a régi, mely újnak látszik.

Nemcsak a naplementén elmerengő kisasszonynak szól Heine:

»Mein Fräulein, sein Sie munter!
Das ist ein altes Stück:
Hier vorne geht sie unter
Und rückwärts kommt sie zurück.«

I.

A XIX. század uralkodó eszméiről szóló nevezetes munkájában szeretve tisztelt Elnökünk felejthetetlen emlékeztető nagy elődje és édes atyja, kinek kimagasló szerepe épen a nyugati eszmeáramoknak izolációjában elmaradt pangó életünkbe vezetésében volt, ki fénytelt működésében mint költő, bölcsész, publicista és államférfiú mindig ebben volt legnagyobb, és ebben a legnagyobbak egyike vala: báró *Eötvös József* a Szabadság, az Egyenlőség és a Nemzetiség eszméiben látta a XXX. század uralkodó eszméit. O természetesen annak az időnek hatása alatt állott, melyben irt, és e hatást, csak fokozta bámulatos recipiáló képessége, finom, idegzetes, csaknem nőies fogékonysága. De ma, midőn a század alkonyán végig nézhetünk harcain, törekvésem, reményein és csalódá-

sain, és mindezeknek resultánsaként látjuk, hogy az örökké megifjúdó emberiség örökké megifjúdó optimismusával minő új, vagy legalább megújult és új alakot és új erőt nyert eszmékben keresi boldogulását, követve a költő szózátát, hogy »Bízva bízzál«: ma már Eötvösnek meghatározásai csakis saját ifjúkorából érthetők, csak arra alkalmazhatók. Igaz, hogy a nemzetiségi eszme nagy hullámokat vert a negyvenes években Magyarországon, és ez élénken impressionálhatta Eötvöst. Igaz, hogy egy évtizeden át, de már jóval Eötvös művének megírása után, mintegy az Ötvenes évek végétől a hatvanas évek végéig, midőn az európai politika vezetése egy kalandos ábrándozó kockajátéka volt, oly nemzetközi jelentőségre jutott a nemzetiségi elv, melylyel azelőtt sohasem bírt. De mindez mégis csak episod a század eszmetörténetében. Az pedig, a mi állandó, az nemcsak a XIX. századnak, hanem minden időknél, az emberi nem minden stádiumának, a primitív embertől a legmagasabb civilizatióig közös vonása: a fajtudat és a fajgyűlölség, az emberi szív állandó, kigyomláthatlan terménye, mely végső gyökerét a családi ösztönben és kegyeletben találja és mindannyiszor politikai elkülönítésre is vezet, valamikor a régi közös politikai hagyományok és intézmények hanyatlásnak indulnak. Es itt az a nevezetes, hogy materiális hanyatlásuknál sokkalta hatályosabb e részben erkölcsi hanyatlásuk. Súlyos vereségek, maga az állami élet leroskadásának közepette is győzelmesen megállhat és gyakran megállott a fajkülönbségek fölött a régi közös hagyományok és intézmények erkölcsi fölénye! De ha a közös hagyományok és intézmények erkölcsi prestigeje van megingatva, akkor múlhatatlanul, mindannyiszor és azonnal működésre jut a fajtudat és fajgyűlölség differentiáló ereje,

A mi már a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség eszméit illeti, ezek kétségkívül épen *Eötvös* legfogékonyabb korában, egyéniségének alakulása idején, mintegy húsz éven át bizonyos másodvirágzást értek, mely a júliusi forradalommal kezdődött 48-ban általános európai forradalommal fejlődött és betöltte körforgását, a decemberi államcsinnel általános európai reactióban végződött.

Báró *Eötvös József* könnyen identifikálhatta e két évtize-

det az egész századdal. Vajmi természetes, hogy identifikálta. Mi nem téveszthetjük össze, nem mintha élesebb volna látásunk, hanem mivel végére jutva a századnak, végig is nézhetünk rajta. Mindenekelőtt mindenki tudja, hogy ha el akarunk tekinteni a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség evangyeliumi dátumától és értelmétől, hogy ha újabb politikai dátumukat és értelmüket keressük: ezek az eszmék nem is a XIX., hanem a XVIII. század eszméi, a francia forradalom formulázott jelszavai, az azt megelőzőt philosophok: Locke és Hume, Beccaria, Montesquieu, Voltaire és Rousseau, az Encyclopedisták hosszan fejlődő munkálkodásának eredményei.

Avagy azért vindicáljuk-e ez eszméket a XIX. századnak, mert a XVIII. század proclamálta és propagálta ugyan ez eszméket, de megvalósítani nem tudta? Hát a XIX. század vajjon megtudta-e valósítani? A ki emberek közt sohasem jár, újságot sohasem olvas, ám élhet ez illusióban, más nem. A XVIII. század a friss eszmék naiv hitével, még ki nem ábrándult, még meg nem ingatott optimismusával legalább egy komoly kísérletet tett ennek a »panaceának« megvalósítására.

A XIX. század még komoly kísérletet sem tett. Az első kísérlet elegendő volt az első naiv hitnek megtörésére. A francia forradalom e szent-háromsága a XIX. században szemlátomást szétmállott. A XIX. század távol attól, hogy megvalósította volna a XVIII. század e programját, ellenkezőleg, lépésről lépésre, fokról fokra, csekély visszaesésekkel, ellentáthatatlan áradattal kiábrándult, elfordult tőle, sőt ellene fordult, megtámadta, lerombolta rendszeresen, következetesen. — A nagy forradalom új egyháza, mely isten és vallás nélkül az egész emberiséget akarta megváltani és egyesíteni, a XIX. században felekezetekre szakadt, és e felekezetek a széttépett új szent-háromság foszlányaival kerekednek egymás ellen élet-halál harcra. Az egyik tábor hangoztatja a szabadság jelszavát, de elkeseredve támadja meg a másik, hogy szabadság alatt csak saját jólétét, uralmát, fölényét érti, és ezt is csak az elnyomás fegyverével tartja fenn. Ők az egyenlőséget követelik, melyet amazok megadni nem akarnak, ennek készek a szabadságot alárendelni, sőt feláldozni, fel a végletekig. Mert abban, de csak abban egyeznek mindketten, hogy

a mit az egyik szabadság alatt ért és követel, a mit a másik egyenlőség alatt ért és követel: egymással össze nem fér, össze sem egyeztethető, egymást elvben és feltétlenül kizárja. A mi pedig a testvériséget illeti, hát erről szó sincs többé. Ezt már épen csak azok hangoztatják még, a kiktől elfordult mind a két tábor, mely egymást felfalni kész: a régi vallás megfogyott hívei és szolgálói, a megüresedett templomokban, szószéken és gyóntatószékben. íme a XIX. század fejlődése íme hogyan valósította meg azokat az eszméket, melyeket báró *Eötvös József* még e század eszméinek nevez, a melyek azonban valósággal a XVIII. század eszméi, a mienkben csak kiábrándulással, elhagyással, refutálással találkoztak. És honnan e fordulat? Érzi talán az emberiség ösztönszerűleg, ha nem tudatosan, hogy ezek az evangéliumi eszmék csak az evamgyélium szellemében valósíthatók meg, mert e nélkül, vagy épen ennek ellenére, valamint a nagy forradalomban, minden kísérlet ez eszmék megvalósítására csak rémuralom által eszközölhető és tartható fenn, rémuralom által, mely mint a symbolikus kígyó, saját farkába harap. Saturnusként megeszi édes gyermekeit, a szabadságot és testvériséget kizárja az egyenlőségnek csak a nyaktiló, egyenlőségét létesíti.

Annyi bizonyos, hogy a XVIII. század eszméi, nem a XIX. század uralkodó eszméi. Mindjárt a század elején a jacobinusokra nem a szabadság és testvériség következett, hanem *I. Napóleon* uralma és vérengző háborúi. De fentartható és részben fennáll még naiv hitével az az illusio, hogy a régi és régen elfajult társadalmi szervezet romjaiból, ha nem szabadság és testvériség, de hát legalább az egyenlőség ki fog kelni, jóllehet Európa nagyobb részében még sokáig fenmaradt a jobbágsági kötelék, és például mind a mai napig fennáll Boszniában. De Waterloo után talán uralomra jutnak amaz eszmék? Nem! De *Maistre* és *Chateaubriand*, *Gents* és *Metternich*, a francia forradalom hívéből mystikussá vált *Görres* és a *Tugendbund*, *Burke* és az angol High-Torryk, a »szent-szövetség« eszméi, a legitimitás elve az uralkodó eszmék nemcsak a politikában, hanem az irodalomban, a társadalomban, a köztudatban is tizenöt éven át.

1830-ban bekövetkezik az, a mit a nagy forradalom esz-

méinek másoclvirágzásaként említettem. A forradalom Lengyelországban, a nagy reformmozgalom Angliában, mindenképp a Bourbonok újabb elűzése Franciaországban megadják a lökést. Ezen eszmék nevében jut uralomra a polgár-királyság és publicistái azt hiszik, hogy ıme megtalálták a módját, amaz eszmék megvalósításának az alkotmányos monarchiában, az angol parlamentarismusban. De a francziák félreértik az angol Parlamentarismus lényegét, *Rotteck* és *Welcker* viszont félreértik a francia doctrinarismust, és ebből a másodfokú félreértésből merít a mi táblabíró világunk, szorgalmasan olvasva az »Augsburger Allgemeine;«-ból, hogy mit beszélnek Párisban, hogyan idézi a badeni II. kamara Ítélszéke elé *Rotteck* a világtörténelmet. Hiszen csak kevesen meríthettek első forrásból mint egy *Széchenyi*, kevesen olvastak francziául, alig-alig valaki angolul. A bécsi és a hazai sajtó fejletlen, a censura béklyóiban, a németek egyetlen fejlett lapja az »Augsburger« volt nálunk is, a nyugati eszmék evangéliuma. És ebből a másodfokú félreértésből keletkezik az a példátlan eszmezavar, melyet olyan plasticusan ad elő, végzetes consequentiáival együtt, nagy publicistánk; néhai tagtársunk, az én kegyelt mestereim, báró *Kemény Zsigmond*, »*Széchenyiről*« írt tanulmányában. A *Rotteck-Welcker-féle sablon-liberalismus* azóta rég lejárt magát szülőföldjén is; jelszavai rég meg vannak haladva mindenütt; csak nálunk jelzik még oly jóhiszemű politikusok és politizálok szellemi láthatárát, a kik a modern eszmék, a haladás és felvilágosodás színvonalán képzelik magukat, mert ötven esztendőt elaludtak, érintetlenül az újabb eszmeáramoktól. A júliusi királysággal Franciaországban uralomra jut a polgárság. De nem abban az eszményi értelemben, hogy mindnyájan egy haza polgárai vagyunk. Hanem a legszűkkeblűbb kasztszellem értelmében. Nem a jcitoyen, hanem a bourgeois. A letűnt osztályuralom helyébe új osztályuralom, mely mély gyűlölettel elmegy az ostracismusig azokkal szemben, a kik társadalmilag fölötte álltak, de a régi urakat felülmúlja azoknak lenézésében és megvetésében, a kik alatta állanak. A »felvilágosodott absolutizmus« tanát »vom beschränkten Unterthanenverstand« magukévá teszik egész terjedelmében, a népnek, széles rétegeivel szemben: ez a »műve-

letlen tömeg«, melynek vagyona sincs, nem is igényelheti, hogy szóhoz jusson az ő államukban, hogy kifejezést adjon érzelmeinek, felfogásainak, igényeinek, szükségeinek. A politikai jogokat megtagadják tőle. A nép hadd maradjon a nyáj, csak a kik nyírják, változtak. A nagy forradalomból áthozott phrasisokat messze túlkialtja *Guizot* szava: »Enrichissez vous«, proclamálva van a pénzuralom, mely a régi úr és munkásnépe közti patriarchális köteléket nem ismeri, a munkásban csak munkaeszközt lát. *Voltaire* ideáljának, a felvilágosodott absolutismusnak lelkes tanítványai, *II. Frigyes*, *II. József* és *II. Katalin*, szintén hallgatásra kárhoztatják ugyan a tömegeket, de legalább azt vallják, hogy ők a tömegekért vannak itt, és ha gyámság alá vették, legalább érdekeit akarják szolgálni: az uralkodó osztály azt hitte, hogy a tömeg érette létezik, a tömegnek nemcsak hallgatni, de türni is kell, nemcsak a vezetést, nemcsak a gyámkodást, hanem kíméletlen kiaknázást is.

Így és ekkor született meg a XIX. század legsajátabb gyermeke: a *socialismus*. A mi eddig legfőlebb egyes rajongók és ábrándozók: *Babeuf*, *St. Simon* herczeg, *Fourrier-Proudhomme* nebulozus phantasiája volt, egyszerre gyakorlati jelentőséget nyer, politikai tényezővé emelkedik.

Louis Blove 1848-ban egy pillanatig már az állam élére jut és ugyanakkor már Németországban is hirdetik az új tant, és az actio terére lépnek *Marx* és *Lassalle*, a kik majdan megkísértik azt tudományos alapokra is fektetni. 1850-ben a bourgeoisie abdicál a második császárság javára, melyben a socialismussal szemben a társadalom megmentőjét üdvözli. A rövid másodvirágzásból minden elveszett: de a socialismus, a szabadság és az egyenlőség közti nagy elvi harcz, a testvériség helyett a halálos gyűlölség megmaradt, nőttön nőtt, betöltötte az egész századot, megadta neki az egyéni kifejezést a századok sorában.

II.

A szellemi élet solidaritásánál fogva a nagy áramlatok, melyek nagy okokból erednek, érvényesülésre törekszenek min-

den téren, a társadalmi és állami közéletben, a tudományban, irodalomban és előbb-utóbb a művészetben is.

Ugyanazon fordulattal végződik tehát az a rövid másodvirágzás az irodalomban, a tudományban is. Egy pillanatra úgy látszik, mintha most már csakugyan a nagy forradalom eszméi jutnának megvalósulásra, békés és tartós uralomra. De a mozgalom egészen más eredményekre vezet. *Angliában. Cobden* és *Bright* patronátusa alatt megalapítják és gyakorlati érvényre emelik a manchesteri iskola jelszavát: »laisser faire, laisser passer«. Ez a francia forradalom eszméire visszanyúló politikai mozgalmakkal együtt hódítva, pillanatnyira a közgazdasági tudomány végszavának, minden nehézség megoldásának, a gazdasági béke és közmegelegedés, az aranykor inaugurálásának vétetik. Valósággal azonban csak az új osztályuralom, a tömegek gazdasági kiszorolásának evangéliuma. A Manchester-vidéki két kattun-gyáros kétségkívül egész jóhisszemmel, a legnemesebb indulattal lépett az agitatio terére a béke politikája és a gazdasági élet korlátlan szabadsága mellett. A közjólét lehető legmagasabb kifejlődését *Cobden* és *Bright* ezekben keresték. De panaceájuk egyoldalú vala, mint minden panacea, és megérzik rajta az osztályérdek, habár öntudatlan ós jóhisszemű is. A mit ők a nép és a közjólét érdekében kezdtek, a »laisser faire, laisser passer« követelése iskolájuk kezében csakhamar az üzleji, nagy vállalkozók rideg osztály érdekévé vált a középső és kis gazdasági existenciák depossedálásra, a vagyontalan tömeg kiszákmányolására, a vagyonnak kevés kézben accumulálására és így végső analysisben, ha korlátlanul érvényesül, a közjólét megsemmisülésre. De a »laisser faire, laisser passer« sem a XIX., hanem a XVIII. század formulája, és pedig a nagy forradalomnál is, az encyclopedistáknál is jóval régibb. Ez is csak másodvirágzását éri a manchesterismusban. *Quesnay*, a physiokraták feje. 1750-ben publikálta rendszerét. Egyik társa *Gournay* formulázta a phrásist »laisser faire, laisser passer«, mely 100 évvel utóbb olyan szerencsét csinált. Természetes és érthető reactio vala ez a mercantilisták, a felvilágosodott absolutizmus gazdasági elmélete ellen. Mondtuk már, hogy a nagy okból eredő nagy áramlatok politikában, tudományban

egyaránt hatnak. IV. *Henrik* minisztere, a nagy *Sully*, a földmívelést és állattenyésztést még »az állam két emlőjének« mondja. De a felvergődő absolutismusnak bő és bővebb pénzforrásokra van szüksége. A feudális kötelékben levő föld kivonja magát keze alól. Az absolutismus ellen küzdő rendekkel szemben szüksége van ellensúlyra. A kereskedelmet és ipart kell tehát felkarolni politikai és fiscalis érdekekben egyaránt. így a merkantilista rendszer, mely különben is Olaszországban indul meg, a hol a hatalmas kereskedő és kikötő városokban csakugyan a kereskedelem a gazdagodás forrása és először fejlődik ki a *pénzgazdaság*, csaknem teljesen elhanyagolja a földet, a gazdagság forrását kizárólag kereskedelemben és iparban keresi, ezeket a legmesterkétebb protectióval és gyámköddással akarja fejleszteni. Mikor aztán az absolutismussal szemben az egyéni jogok kezdenek ébredni — *előbb* a tudományban, mint a politikában, — a merkantilisták egyoldalúsága kihívja az ellenmondást, a francia physiokraták visszatérnek *Sully* felfogására, productivnek csak a földet mondják, és a subventiók, protekciók, kiváltságok és előjogok azon mester-séges szövevényével szemben, melylyel a felvilágosodott absolutismus a merkantilisták értelmében a kereskedelmi és ipari productiót hajtja, a »laissez faire, laissez passer« elvét hirdeti már azért is, mert ha a merkantilisták nem tulajdonítottak fontosságot a földnek, ők nem tulajdonítanak fontosságot kereskedelemnek és iparnak, előttük az individualismussal együtt az egyszerű primitív élet ideálja, már *Rousseau* philosophiája lebeg. Itt is a körforgás törvénye hat.

A nagy *Adam Smith*, a ki első emeli önálló, rendszeres tudományyá a nemzetgazdaságot, mely előbb az olaszoké, majd a francziáké volt, a physiokratákból indul ki ugyan, társadalom-politikai alapját a physiokratáktól veszi át, elméletét az értékről, munkáról, szabad kereskedelemről már előtte fejtegették *Loche* és *Hume*. De az angol viszonyok és fejlődések behatása alatt kiemelkedik az eddigi egyoldalúságokból, sőt annyira kerüli az egyoldalúságot, tartózkodik az elmélet ridegségétől, hogy az abstract elméletet mindig enyhíti történelmi és inductiv módszerrel. Innen van az, hogy utána a legkülönbözőbb, a legellentétebb iskolák egyaránt

az ő tekintélyére hivatkoznak. Mégis ő az industrialismus atyja, melynek túlhajtásait és egyoldalúságait ha előre nem látta, onnan van, hogy csak az ő működése és halála után következett ipari fejlődéssel tűntek ki, úgy hogy aztán mind hangsúlyosabban követelte maga az élet tanainak kiegészítését, módosítását.

Így, midőn ő is a felvilágosodott absolutismus rendőrállama elleni jogos reactio befolyása alatt áll, elhanyagolja az államnak hivatását a közérdek védelmében és elhanyagolja azt, a mivel az egyes egyén gazdaságilag is tartozik a közjónak és embertársainak. Abból a két egyszerű, de egészen abstract feltevésből, hogy minden egyén bír az okosság és belátás bizonyos átlagával, és abból a másikból, hogy minden gazdasági működésnek egyetlen indoka az illető saját haszna, átlátszó, briliáns elméleteket von le megdönthetetlen logikai következtetéssel. De ilyen praemissák után természetes, hogy a gyöngének és együgyűnek kijátszása, kizsarolása az erős és az élelmes által figyelmen kívül marad, és szó sincs arról, hogy a közszellem és annak orgánuma, a közhatalom, ezt az ellentétet kiegyenlítse, e zsarolásnak útját állja. Másik alapelve, melyen érzik az Angliában akkor hatalmasan felkelő, minden tekintetet magára vonó ipari tevékenység varázsa, hogy az értéket nem a kereskedelem, mint a mercantilisták mondták, nem is a föld, mint a physiokraták hirdették, hanem a munka termi, az »industry«, innen az industrialismus, viszont a socialisták legmesszebbmenő, legtúlzottabb követeléseinek lett alapja. Pedig szigorúan véve, a munka önmagában még nem is producál, hanem egyfelől fogyaszt, másfelől a feldolgozott nyersanyagoknak legalább egy részét egyenesen megsemmisíti, és a mi ennek daczára a munka közbenjöttével magasabb értéket ad a nyersanyagoknak, az nyilván az inventio és a tudományos felfedezés. És ha accumulált munkának is tekintjük *Smith Ádámmal* a tőkét — a miben ismét az akkori angol fejlődés impressionálta — magát a nyersanyagot meg nem szeresheti a munka, föld, kereskedelem, és hitel nélkül, mely hitelnek léteznie kellett a tőke előtt, mely hitel nélkül nem is jöhet létre a tőke, úgy hogy ép oly fél-igazsággal mondhatni condensált hitelnek, mint accumulált munkának. *Mill*

úgy akarja megmenteni *Smith* tételét, hogy a munka fogalmát a legtágabb értelemben veszi, izom-munka és ideg-munka közt distinguál. A distinctio nemcsak éles és finom, hanem kétségkívül alapos is, természetesen azon kiegészítéssel, hogy izom-munka önmagában nem is létezik ideg-munka nélkül, mert a legegyszerűbb kézfogás is akaratot és figyelmet igényel. De éppen olyan finom és alapos *Millnek* észrevétele, melyet más alkalommal tesz, hogy mennyire veszélyes valamely schema fentartása érdekében eltérni a szavak közkeletű értelmétől, mert ez vajmi könnyen vezet két eszmetársulás zavarára, oly meddő vitára, melynek alapját nem a dolgok lényege, hanem csak az képezi, hogy ugyanazon szó alatt ki-ki mást ért. De ha mindjárt *Mittel* úgy ki is tágítjuk a munka fogalmát, hogy *Smith* tételének igaza legyen, ha mindjárt az ideg-munka alatt nemcsak a szellemi munkát értjük *Millel*, hanem ezen is túl megyünk és a physiologgal ideg-munkának számítjuk az üzér, a vállalkozó remény és félelem közti lázas izgalmát is — ez a tétel még sem meríti ki az igazságot. Egy millió arany dollár kétségkívül tőke és pedig a javából: mégis igen sok hitelt és igen kevés munkát reprezentálhat az aranyásó kezében, még ha számba vesszük a pénzkivérás munkáját is. És ha azt mondjuk, hogy az arany nemcsak tőke, hanem áru is, mélynek értéke önmagában van és nem a hitelen alapul, hát akkor is áll, hogy ebben az értékben lehet igen kevés része a munkának. De az aranyeleten kívül is van eset ilyen illustratióra. Egy millió papírrubel szintén tőke.

II. Katalin előtt Oroszországban alig létezett tőke. Kétségkívül létezett accumulált munka különböző értéktárgyakban, de nem tőke alakjában. *II. Katalin* nem ezt az accumulált munkát értékesítette tőkévé, hanem hagyta, a hol volt. Óriás tőkéket állított elé a bankópréssel és pedig minden theoria kigúnyolásával, a nélkül, hogy a papírrubelnek mind a mi napjainkig egy kopéka ércfedezete lett volna. Itt tehát a bankóprés munkáján kívül semmi accumulált munka nincs, hanem van az a hitel, mely megoldja a rejtélyt, hogy a papírrubel minden ércfedezet nélkül tartani tudta magát, a hitel, melylyel az óriás birodalom népe előtt a czári autocratia nymbusa bírt. Ennek a nymbusnak előállítására kellett kétségkívül

munka: nagy *Péter* és nagy *Katalin* munkája, de nem az a munka, melyet *Smith Ádám* a tőkében accumulált munka alatt ért. De ám ejtsük el e példákat, melyekről tán azt mondhatni, hogy oly exceptiók, melyek kivonják magukat az általános törvény alól és így azt meg nem dönthetik. Mellőzzük még az agiotaget is, mely kétségkívül tőkéket teremt a hitel ereje által, mellőzzük azért, mert ellenvethető, hogy ez a tőke csak fictiv tőke, mely elenyészik a fictióval, ámbár nem lehet tagadni, hogy a meddig el nem enyészik, a tőke minden attribútumával bírhat, az pedig, hogy ki van téve az elenyészésnek, nem disqualificálhatja tőke-fogalmát, mert minden tőke elenyészhetik, sőt az idő folytán elenyészik, hogy újabb keletkezők, mint az életnek minden formája. Óriás tőkék és igen reálisak enyésztek el nagy civilisatiók bukásával, épen mert a tőkének oly componense a hitel, mely nélkül nem létezhetik. Hiszen épen azért, mivel a tőke nemcsak accumulált munka, hanem hitel is, van a tőkére utalva a munkás, a ki munkát maga is tud előállítani, de nem tud előállítani hitelt és viszont azon mértékben emancipálhatja magát a tőke alól, a mint hitelre tehet szert. De a pusztá agiotageon túl is oly körülmények közt létesülhetnek, vagy olyanok közé juthatnak vállalatok, melyek folytán nagy és biztos jövedelmet ígérnek hosszú vagy épen be nem látható időre, a nélkül, hogy ezek a körülmények a vállalkozó munkája által álltak volna elő, a nélkül, hogy talán csak előre is látta volna azokat. így állnak elő roppant tőkék, melyek épen nem congruálnak a bennük accumulált munkával. Végre két bányauzem közül egészen ugyanazon munka mellett az egyik óriás tőkét képez, a másik megbukik és pedig nemcsak az ér elenyészése, hanem robbanás, bányaégés, vízbehatás által. Mindenesetre ma már meghaladott álláspont, ha *Smith* a munkát nemcsak az érték első forrásának, hanem mértékének is tekinti. Különböztetése pedig productiv és inproductiv munka közt, az anyagi haszonnak egyoldalú túlbecsülésére vezetett, ha nem is nála, mégis az ő nyomában. De maga egész elmélete, megfelelőleg az angol viszonyok akkori fejlődési stádiumának, melynek ő is gyermeke volt, nem jut túl azon a felfogáson, mintha csakis a minél nagyobb érték-termelés volna minden emberi gazdaság

célja. És mivel a gazdasági életen kívül az emberi élet más oldalait nem contemplálja és mivel ebben is elhanyagolta a nemzeti vagyon egészséges megoszlásának mellőzhetlen szükségét, melynek horderejét épen a munkáskérdésben csak egy további fejlődési stádium tüntette ki, nagyban mozdította elő azt a szellemi, jobban mondva tisztán anyagi: áramlatot, mely általán az emberi törekvés főcéljának a meggazdagodást tekintette. Végre a munkásosztály iránt táplált nyilvánvaló jóindulata, nemes, emberies érzésmódja mellett is, elméletében már megvan annak a tannak a csirája, mely a munkást a munka sikerének feláldozza és minden munka méltányos megbecsülése helyett a munkást pusztá munkaeszközzé degradálja a tőke kezében és érdekében.

Am, tekintetes Akadémia, az igazi tudós, ha nein is válhatik el korviszonyaitól és azoknak uralma alatt áll, az abstract okoskodás elmélyedésében is nyitvatartja szemét a történelmi múlt és a jelen élet sokféleségének, melyét az abstract elméletbe szorítani nem lehet és nyitva tartja szívét az emberi érzésnek. Kegyetlen és könyörtelen, visszataszító, lázító, és borzasztó az úgynevezett gyakorlati élet embereinek kezében lesz az abstract elmélet, legyeinek üzletemberek, párt-emberek, kormányférfiak, ha saját gyakorlati érdekeikben rávetik magukat.

Smith Ádám, noha csak tudós volt, de mondjuk, épen, mivel igazi tudósa volt, kerülté az egyoldalúságot, a következtetések formális élet enyhíteni, a következetes rendszeresítés elméleti tökélyét alárendelni tudta az élet sokfélesége és fejlődése, a méltánylást követelő tekintetek előtt. Ha megéri korunk újabb fejlődését — 1790-ben halt meg, — bizonyára számol velük. Követője *Ricardo*, a bankár és parlamenti szónok absolut értékét követelte az abstract elméletnek, melyet a gazdasági törvények terén, az emberi természetből levont egyoldalú praemissákból, tisztán logikai következtetéssel szűr le. Ő emeli alapigazsággá a hamis tételt, hogy a munka nemcsak forrása, hanem mértéke is minden értéknek, ő jut ebből eredményre, hogy a munkás csak munkaeszköz, az ő elmélete kárhoztatja a munkást a létminimumra, az ő rend-

szerében az egyedül észszerű, a megmásíthatatlan fejlődés a néhány gazdag gazdagodásának, a tömegek nyomorának folytonos fokozódása.

De a mi *Ricardónál* még jóhiszemű, logikai operációiban bámulatos, mindig fényes, gyakran megvesztegető elméleti munka volt, az az ő tanain nevedett másod-, harmad- és tizedrendű írók, üzletemberek és politikusok kezében irányzatos törekvéssé tömörült. A manchesteri gyárosok után elnevezett ez iskola a gazdasági igazságok, a helyes gazdasági elvek nevében kikelt minden ellen, a mi kényelmetlen lehetett a gazdagnak, a »laisser faire, laisser passer« liberális elvének korlátlan uralmát, a vagyonok növekedése, tehát a gazdagok gazdagodása érdekében követelte, melylyel szemben a közép és kis vagyon eltűnése csak a természet folyása, az észszerűség követelése, a valódi gazdasági haladás. A közjólétre és a humanitásra való tekintet pedig ezt a haladást csak megakaszt-hatná, minden efféle tehát csak retrográd ideológia. *Ricardo* tanát a földjövédékről, a munkabérről ők sem tarthatták fenn, de annyival inkább magasztaltak az önzés szabadságát, és azok is, mint a francia *J. B. Say*, az amerikai *Carey*, a kik a morál szükségét és az erény magasztosságát hirdetik, az önzés szabadságától várják az erők végleges harmóniáját és a legmagasabb morált; optimismus, mely felejtí, hogy legalább útközben és addig; míg ez a harmónia kiküzdí magát, mennyi immoralitást hasznosíthat az önzés, mennyi és minő rázkódást idézhet elő a létért való küzdelem, rázkódást, melyben összeomolhatnak a civilisatio oszlopai.

A kik a közhatalom szerepét a gazdasági élet szabályozásában e szerint egészen a magánjog terére akarják utalni és minden más korlát eltávolítását követelik az erők szabad fejlődése nevében, egyet felejtének. Az újabb fejlődésnek útjában állhattak a régi elavult vagy elfajult korlátok, és ezekkel szemben jogos volt a physiocraták követelése: »laisser faire, laisser passer!« Ha azonban az erők korlátlan játékában az erős könyörtelenül megeszi a gyöngét, újabb korszerű szabályozásról gondoskodni kell, ha veszélyeztetni nem akarjuk a polgárosult társadalmat, véres rázkódások útján primitív barbarismusba visszaesni nem akarunk. A gazdasági életet és

ezzel a társadalom existenciájának materiális alapjait nem lehet oly elvre fektetni, mely csak pusztán negatív, vagy ha nem ez, akkor a legszívárabb, legkegyetlenebb önzés.

Világos tehát, hogy a XVIII. századbeli »laissez faire, laissez passer« ezen másodvirágzása és a manchesteri iskola, mely a nemesség megszűnt osztályuralma helyébe a liberalizmus nevében a pénzemberek osztályuralmát akarta emelni, szintén csak a socializmust mozdíthatta elő. A socialista írók meg is támadják a legszenvedélyesebben, de nemcsak szenvedélyvel, hanem legalább *Marx* és *Lassalle* számottevő tudományos készültséggel, elmeélel, alaposzággal. A nagy socialista írók pozitív javaslatai még mindig ingadozóak, homályosak, erőszakosak és éppen csak a tömegekben, de ezek közt ellenállhatatlanul és rohamosan hódítanak. Ámde tudományos kritikájuk hódít mindenütt. A művelt nyugaton tudomány és törvényhozás, kormányok és fejedelmek már régen a halottakhoz dobták a manchesteri iskolát, és a »gazdajági szabadság« a »laissez faire, laissez passer« módszere, melyért ötven évvel ezelőtt rajongott a liberális Európa, melyet a bölcsek kövének tekintett, ma ugyancsak ötven évvel meghaladott álláspont, és angoloknál, amerikaiaknál, francziáknál, olaszoknál, németeknél már huszonöt év óta nem akad többé komoly tudós vagy politikus, a ki védelmébe venné ez immár »hyperconservatív« rendszert. A haladott nemzeteknél irodalom és törvényhozás, államférfiak és uralkodók, ha egyik kézzel harcolnak a socialisták *forradalmi* tendenciája ellen, a másikkal kezét fognak velük, elfogadják, megvalósítják számos pozitív követelésüket, mert régen egyetértenek abban, hogy a szociális forradalmat *csak a társadalmi reform gátolhatja meg*. Így láttuk *Bismarck* intimitását *Lassalle*l, *Vilmos* császárt 1890-ben a nemzetközi munkás-védő actio élén és már III. *Napoleon* bizonyos értelemben munkácsászárrá akart lenni.

III.

De még az a természettudományi iskola is, mely a 30-as és 40-es években, a nagy forradalom eszméinek másodvirágzásában, ragadva a visszatért eszmeáramlat és a természet-

tudomány bámulatos kutatásainak eredményei által, vissza akart térni az encyclopedisták szellemére és nagy tehetségeit és nagy tudományát is meghaladó merész optimismussal és phantasiával, már-már azt hitte, hogy a létnek és a világrendnek minden titkát felderítheti, az emberi sziv és az elmélyedő elme minden kérdésére választ adhat a bonczkés, a vegyelemzés és a mathesis segítségével: még ők is a XVIII. század embereinek világnézetével egészen ellenkező eredményekre jutottak.

Moleschott, *Vogt* megteremtik a materialismus rendszert, melyben Istennek és vallásnak szintén nincs helye. De jön *Darwin*. A szerves élet nagy kutatója inductio útján megállapítja a szerves élet bizonyos törvényeit. És jön utána a 60-as években a Darwinismus, kiválóan német iskola *Haeckel* vezetése alatt, mely a szerves élet e törvényéire akar alapítani világrendet, philosophiát, sociológiát. És vajjon mik e törvények? Szabadság, Egyenlőség, Testvériség? Az akarat szabadsága, de általán minden szabadság helyett az előzmények összeségéből eredő kényszerűség. Az egyenlőség helyett az ősoktól eredő születési különbség. A testvériség helyett a gyöngének rendeltetése az erősebbnek hizlalására. Szembeszökő tehát és rendkívül érdekes, hogy még azok is, a kik egészen vissza akarnak menni a XVIII. század eszmeirányára, egészen ellenkező eredményre jutnak. De szembeszökő még valami. Ezek a törvények kétségkívül hatnak a szerves életben. De á kik kizárólag ezekre akarnak alapítani világrendet és világnézetet, társadalmi tudományt, nyilván megfeledkeznek egyről. Meg arról, hogy ezeken a szoroson természeti törvényeken kívül létezni kell még más törvényeknek is, melyek az emberre hatnak, mert különben az ember soha sem emelkedhetett volna azon a primitiv természeti állapoton felül, melyet kizárólag a physiologia és biológia törvényei szabályoznak. A világrendben, és nevezetesen az emberben kell hogy hassanak tehát a biológia és a physiologia törvényein kívül más törvények is, melyek nélkül az ember soha sem emelkedhetne túl a primitiv természeti állapoton, melyek kiküszöbölésével vissza kellene esnie abba az állapotba. Az ember, mint szerves lény, kétségkívül alá van vetve a biológia

és a physiologia törvényeinek, de alá van vetve más törvényeknek is, melyek amazokkal együttesen és kölcsönösen hatnak és azokra visszahatnak, melyek nélkül civilisatio és társadalom nem képzelhető, és melyeket *erkölcsi törvényeknek* nevezünk. És á meddig ezeket bonczkással, vegyelemzéssel és mathesisssel kimutatni nem lehet; és a meddig bonczkés, vegyelemzés, mathesis a természet kutatásában végre mindig eljut egy pontra, a hol nem nyújthat többé bizonyosságot, hanem csak hypothesist, és a meddig minden tudomány, inductio és speculatio, akármilyen merészen hatoljon előre, mindig eljut egy határra, melyen a megfoghatatlan előtt áll; a meddig a tudomány nem mondja meg, hogyan keletkezik az élet, miért kell halnunk és mindennek mi a czélja és végoka? a meddig vért és nedvkeringést csinálni, az életot szerves elemekre felbontani igen, de ez elemekből életet csinálni nem tudunk; a meddig számolni kell a végtelen és az örökkévaló fogalmaival, melyeket sem nélkülözni, sem átérteni képesek nem vagyunk; és a meddig mindaz, a mi az emberre nézve messze a legfontosabb, mihelyt tülemelkedik a vegetáláson és az állati ösztönön, túl fekszik a megfoghatatlan e határán: — addig a megoldást követelő gondolkodó elme, a megnyugvásért kiáltó zaklatott szív, mindannyiszor vissza fog térni a hithez.

Az ötvenes években még felülről, a kormányok tartották szükségesnek nyomást gyakorolni a vallás érdekében. Ma ellenkezőleg, mindenütt, a hol a hatalom bírlalói olybá veszik és ezért ignorálni akarják a vallásos érzelmeket, mint a mihez az államnak semmi köze nincs; vagy éppen ellenszenvvel nézik a vallásos mozgalmakat, mint minden társadalmi szabad erőt, mely uralmuk korlátlanóságát csorbíthatja: alulról jön a nyomás, mely emlékezteti őket, hogy a vallásos érzelmek a népéletnek egyik szükségét képezik, melyet elhanyagolni vagy éppen sérteni büntetlenül nem lehet, melylyel számolniuk kell, melyhez az államnak igenis köze van, mint mindenhez, a mihez köze van magának a nemzet életének, köze van ép úgy, mint ahhoz, hogy a nemzetnek kenyere legyen, mert az állani a nemzetért van, nem pedig azokért, a kik a hatalom birtokában mindig hajlandók azt hinni, »l'état c'est moi«.

A hol az angol faj él és uralkodik a földkerekségén és a hol lelkiismereti és vallásszabadság alatt nem a lelkiismeretek rendszabályozását, a gyámkodás és a privilégiumok különböző mértékkel mért fokozatait és a hatósági concessiók rendszerét értik, a protestantismus szelleméhez képest, mely az egyéni kezdeményezés sokfélesége, úton-útfélen találkoztunk magából a tömegeből eredő vallásos manifestációkkal, a hol hivatásszerű és Ötletszerű térítők gyakran zene, dobszó vagy énekkel, majd tarka-kalands jelmezekkel, majd szigorú egyszerűségük által feltűnést keltő öltözetben csődítik Össze a járókelő tömeget, hogy saját vallásos nézeteiknek hódítsanak híveket. Angliában a nagy politikai pártok vezérférfiai vallásos kérdésekben üdülnek a politikai harcok közt: a liberális *Gladstone* a bibliát magyarázza és vallásos kérdésekről publikál tanulmányokat; a conservatív *Balfour* csaknem abban a pillanatban, mikor a legújabb kormány változásnál mint a kincstár első lordja átvette az alsóház vezetését, egy nagy munkát ad ki: »Bevezetés a hittudományok tanulmányozásához.« Mekkora eruditio, mi mély gondolkodás, emelkedett vallásos érzület!

A katolikus világban, melynek szelleme az egység és universalitás, a pápaság, elhagyva és megtámadva a királyoktól megemlékezik az egyház eredetéről: azokhoz fordul, kikről kezdettől fogva előszeretettel gondoskodott, a szegényekhez és elhagyottakhoz, az ügyefogyottakhoz és elnyomottakhoz intézi szavát, mondván: »bocsássátok hozzám a kisdedeket.«

XIII. Leo encyklikája »*Novarum rerum*« epochát jelez az emberiség történetében. A szózat visszhangzik a tömegek reszönanciájával az összes katolikus nemzeteknél és messze azokon túl. *Egy Crispi* félistennek magasztalja *XIII. Leót*, olyannak mondja hatalmát a szellemek fölött, melynél nagyobb még nem volt.

Franciaországban a hatalom birtokosaival, a kik még mindig az egyházban látják az ellenséget, a tömegek valóságos középkori vallásos felbuzdulással válaszolnak a lourdesi zarándoklatokban, melyeket a vasutak nem győznek, és a vallásos mozgalom élén élite-szellemek, a francia akadémia tagjai állnak.

A legszabadabb alkotmány, a legmíveltebb nemzetek egyikénél, minden felső támasz nélkül a vallásos eszméknek szerzett nagy és növekedő többséget Belgiumban.

A protestáns Németországban a centrum dominálja a parlamenti helyzetet.

Tolstoi vallásos mysticismusa az orosz népszellem megnyilatkozása. Maga *Zola*, a ki korának nagy áramlatait akarja megírni, a vallásos áramlat emelkedésével foglalkozik.

A nagy magyar Alföldön a nazarenizmus mozgalma mi egyébb, mint a ki nem elégitett vallásos impulsus?

A vallásos érzület aberrációi is csak impulsív erejét bizonyítják.

Nem nézetek, vélemények ezek, tek. Akadémia, a krónika szárazságával felsorolt tények, melyeket lehet különfélelkep appreciálni, melyeket rokon- vagy ellenszenvvel, lelkesedéssel vagy gyűlölséggel lehet fogadni, de melyeket ignorálni nem lehet annak, --³/₄. ki korunkkal foglalkozik.

Száz év óta philosophok és reformerek az emberiségnek annyi boldogságot ígértek, mely be nem vált, hogy csalódásainak és a század társadalmi bajainak e klimaxában egy nagy kiáltás tör ki belőle, mely hitet kér.

De h az appreciatiót keressük, szerintem azt könnyű megtalálni. Itt is a körforgás- ama nagy törvénye hat, mely ép úgy kormányozza az eszmék világát, mint a csillagrendszert; minél messzebb röptöt vesz a tudomány, minél bámulatosabb eredmények ragadják a felfedezőt és a kutatót, hogy az exact tudomány szilárd terét elhagyva, összetévessze a tudományyal a képzeletet, és icarusi röptében már-már a végokok felderítését ígérje, és minél inkább ragadja ideig-óráig magával a szellemeket, minél inkább kezdi magát *istennek* érezni az ember, minél inkább mondja istenről, hogy erre a hypothézisre szükségem nincs: annál biztosabb, hogy jön a kiábrándulás órája, jön a; beismerés, hogy bármennyire hatoltunk, mégis van egy határ, a hol a megfoghatatlan előtt állunk, és akkor ismét jön a vallásos érzelmek ébredése: a csalódott, a ki nem elégitett, kielégítést, megnyugvást, vigaszt, belső békét, igazságot és reményt szomjúzó szellemek áradata visszafordul a hithez, melyről azt látjuk, hogy a gondolkodás bölcsejétől

kíséri az emberiségét, és túl éli minden válságát, mert az emberi nem nélkülözni nem képes.

És innen van még egy szembeszökő ellentét a XVIII. és a XIX. század közt. A XVIII. század a vallás eltörlésével végezte, a XIX. század ez alkonyán a vallásos eszmék ős érzelmei új felbuzdulásával találkozunk az egész vonalon. A kornak elkeseredett ellentéteiben, kétségbeejtő problémáiban, a hol az egyik a gazdasági ökológiai szabadságát, a másik az egyén minden szabadságát elkobzó egyenlőséget követeli, a halálos gyűlöletben, melyet immár csak a szuronyok ereje tart féken, és már-már féken tartani nem tud: felemelkedik egy hang a magasból, a materiális érdekek, a bezsebelhető haszon harczában egy hang az eszmény magasából, és ez a hang nem kiáltó szó többé a pusztában, hang, mely ismét a testvériséget, de nem a jacobinusok, hanem az evangélium testvériségét hirdeti, és a társadalmat marczangoló bajok egyetlen írjául kínálja a keresztény eszméket, mert a fenevadak társaságában érvényesülhet korlátlanul a struggle for life igazsága, de az emberi társaságot kizárólag erre alapítani nem lehet, nem szabad. Mert a társadalmi kérdés nemcsak biológiai kérdés, nem is közgazdasági kérdés csupán, hanem mindenekelőtt és mindenekfölött ethikai kérdés, az equitas, a humanitás, a felebaráti szeretet kérdése. — Az emberi nemnek a »struggle for life« biológiai törvényén kívül szüksége van más igazságra is, arra, hogy mindnyájan egy atyának vagyunk gyermekei, hogy szeressük egymást, hogy gazdagnak és szegénynek viselni kell a maga keresztjét egyaránt, egymásért és önmagáért, mert öröm van sokféle, boldogság csak egy van, a szívnek az a békéje, a lelkiületnek az a magasztos emelkedettsége, mely a szeretettel és áldozattal végzett kötelességből ered.